

Inleiding

Milieuvraagstukken, milieuactie, milieubeleid, milieukunde: het zijn allemaal woorden die nog maar een paar decennia deel uitmaken van de Nederlandse taal. Dat wil niet zeggen dat het milieu en alles waar dat voor staat op zichzelf een noviteit zou zijn. Integendeel, verstoringen van de natuur door menselijk handelen zijn zo oud als de mensheid zelf. Zorgen over het milieu kwamen, zij het in andere bewoordingen, in alle tijden voor, maar de intensiteit daarvan is wisselend.

De belangstelling voor milieukwesties in Nederland na de Tweede Wereldoorlog kent twee pieken. De eerste viel omstreeks 1970. Het bekendste document waarin de zorgen van toen werden uitgedrukt was het rapport aan de Club van Rome, dat in 1972 werd gepubliceerd. De tweede golf van interesse in brede kring kwam zo'n kleine twintig jaar later. De belangrijkste binnenlandse publikaties waren het rapport *Zorgen voor morgen* van het Rijks Instituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne uit 1988 en het daarop aansluitende *Nationaal Milieubeleidsplan* van de Nederlandse regering dat in 1989 verscheen.

Waarin verschilden deze schriftelijke getuigenissen van wat wel de eerste en de tweede golf in de milieubelangstelling wordt genoemd en wat waren de voornaamste overeenkomsten? Het antwoord op die vragen zegt iets over de plaats die de milieuthematiek in Nederland is gaan innemen.

Een overeenkomst is dat de genoemde documenten van omstreeks 1970 en 1990 van gevestigde en gezaghebbende zijde afkomstig waren. De Club van Rome bestond uit vooraanstaande zakenmensen, wetenschapsbeoefenaars, journalisten en (oud)politici. *Zorgen voor morgen* en het *Nationaal Milieubeleidsplan* zijn afkomstig van een onderzoeksinstelling van de rijksoverheid en van een ministerie. Zowel in de periode van de eerste golf als in die van de tweede golf was 'het milieu' een respectabele kwestie. Natuurlijk waren er ook toen, net als nu, allerlei gewone mensen die blijk gaven van hun verontrusting, maar het opvallendst is toch dat degenen die binnen de gevestigde orde belangrijke functies vervulden uitdrukking konden geven aan hun zorgen over milieuverslechtering, zonder daarbij persoonlijk risico te lopen. Dat is een interessante overeenkomst tussen 1970 en 1990.

Het verschil tussen die twee tijdstippen is dat er, anders dan in 1970, omstreeks 1990 binnen de overheid een 'milieu-establishment' is ontstaan dat zelf milieuvraagstukken op de politieke agenda plaatst. De laatste jaren wordt er veel gesproken over 'verinnerlijking' van milieubeleid. In hoeverre daar op individueel niveau sprake van is, blijft voorlopig een omstreden kwestie, zoals blijkt uit verschillende artikelen in dit boek. Maar op institutioneel niveau kan inmiddels wel worden gesproken van een soort verinnerlijking, waarbij milieubeleid deel is gaan uitmaken van allerlei vormen van beleid.

Op dit moment is de tweede golf over zijn hoogtepunt heen en bestaat er in Nederland bij velen die zich actief met milieuvraagstukken bezighouden ongerustheid over de terugtrekkende overheid en de afnemende financiële middelen. Maar de inmiddels tot stand gekomen institutionele verankering van het milieu als probleem kan moeilijk meer ongedaan gemaakt worden. Dagelijks zijn in Nederland duizenden mensen daarmee bezig binnen milieu-organisaties, bedrijven en overheidsinstellingen.

Milieu als mensenwerk, een speciale aflevering in boekvorm van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, gaat over manieren waarop mensen buiten, maar vooral ook binnen allerlei instellingen met milieuvraagstukken omgaan. Dat betekent ook dat een aantal onderwerpen dat stevast aan de orde komt in bundels over het milieu hier opzettelijk buiten beschouwing blijft. Milieuvraagstukken kunnen worden gedefinieerd als de 'gevolgen van menselijke ingrepen in de fysieke omgeving die door mensen als problematisch ervaren worden'. In het midden van deze definitie zit de door menselijk handelen veranderende fysieke omgeving. Die is object van natuurwetenschappelijk onderzoek en valt buiten de inhoud van dit nummer. Daardoor ontbreken ook de alarmistische bijdragen: de lezer krijgt weinig of niets te lezen over vermindering van biodiversiteit, aantasting van de ozonlaag en andere door mensen veroorzaakte en door mensen betreunde milieuveranderingen. Dat is een beperking die voor een sociaal-wetenschappelijk tijdschrift nogal voor de hand ligt.

Minder vanzelfsprekend is dat het menselijk handelen als oorzaak van milieuproblemen nauwelijks aan bod komt. Er zijn geen bijdragen over bevolkingsgroei, bewapening, het opereren van multinationale ondernemingen of de toenemende mobiliteit als oorzaken van milieuproblemen.

Daarentegen bevat dit nummer veel over het derde element in de definitie van milieuproblemen. Het gaat over waarom en hoe mensen op door mensen teweeggebrachte milieuveranderingen reageren.

Joanna Swabe beschrijft het scherpe contrast tussen de behandeling van kleine huisdieren en van slachtvee. Die is symbolisch voor de tweeslachtig-

heid van onze houding tegenover dieren. Aan de ene kant grote verteder-
ring, aan de andere kant zakelijke berekening. Joanna Swabe heeft de
dierenarts onderzocht in zijn dagelijkse praktijk, want juist daarin wordt de
tweeslachtigheid van de relatie tussen mensen en dieren duidelijk. We
beseffen nauwelijks hoezeer we afhankelijk zijn van dierlijke producten en
ten koste van welke prijs.

De opkomst van milieubesef in moderne samenlevingen brengt met zich
mee dat de houding tegenover de natuur ambivalenter is geworden. Dat
klachten over de verontreiniging van de natuur, de bodem en de lucht een
lange voorgeschiedenis hebben, laat Henk van Zon zien in zijn onderzoek
naar milieuverontreiniging en de reacties van burgers daarop de Middeleeu-
wen. Stedelijke keuren en voortdurend aangescherpte verboden op het
zomaar wegwerpen van afval tonen aan, dat de overheid niet werkeloos
bleef toezien, maar tegelijkertijd dat economische vooruitgang strijk en zet
leidde tot milieuproblemen. Wel werden die heel verschillend gedefinieerd.
In de Middeleeuwen werden de aanslagen op Moeder Aarde door naar
zilvererts gravende mensen afgekeurd, omdat haar lichaam werd ver-
scheurd. Dat milieubederf ook een gezondheidsprobleem was, kwam pas
in de negentiende eeuw scherp naar voren, toen artsen zich ermee bezig
gingen houden.

Ook de socioloog Kees Schmidt beziet milieukwesties in een lange-
termijn perspectief. Voor een goed begrip introduceert hij de begrippen
'ecologisering' en 'economisering'. Overtuigend maakt hij duidelijk dat het
bij ecologisering om een sociaal proces gaat, dat heel goed gezien kan
worden als onderdeel van het westerse civilisatieproces. Beheersing en
zelfbeheersing zijn geen vanzelfsprekende verworvenheden, ze worden
voortdurend in de onderlinge verwevenheid van mensen geconstrueerd. Dat
wil niet zeggen dat bijvoorbeeld milieubesef 'maakbaar' zou zijn. Wel, dat
we te maken hebben met dynamische en deels tegenstrijdige ontwikkelingen
waarvan de uitkomst ongewis is.

Enkele belangrijke elementen in zijn betoog worden nader onderzocht
door Wilma Aarts. Haar gaat het om de discrepantie tussen milieu-attitude
en milieugedrag. Het vermoeden dat in het bijzonder hoogopgeleiden zich
het meest milieuvriendelijk zouden gedragen, vooral omdat ze zuiniger met
energie omgaan, wordt in haar onderzoek niet bevestigd. Milieuvriendelijk
gedrag blijkt maar al te vaak als weinig salonfähig te gelden. Dat is teleur-
stellend, maar wel iets om rekening mee te houden. Veel milieubesef is
nogal passief, is de bevinding.

Henny van der Windt belicht een ander aspect van zich ontwikkelend
milieubesef. Sinds de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in
1905 werd opgericht - om te voorkomen dat het Naardermeer een vuilstort-

plaats werd - is een interessante ontwikkeling zichtbaar in het antwoord op de vraag: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming kreeg in de twintigste eeuw een steeds ruimere betekenis. De termen 'landschap' en 'milieu' werden ingevoerd en de reikwijdte van de beweging voor natuurbescherming groeide steeds meer. Tegelijkertijd werden meer en meer mensen lid van Natuurmonumenten en kon die zich als machtsfactor van betekenis ontplooiën.

Niet alleen 'natuur' verandert van betekenis, ook iets - op het eerste gezicht toch zo concreets - als 'luchtverontreiniging' is de laatste twintig jaar een aantal malen opnieuw gedefinieerd. Gerda Dinkelman laat dat zien in haar onderzoek naar het Nederlandse milieubeleid. Verontreiniging van de lucht was in de jaren zeventig nog vooral een probleem voor de volksgezondheid. Daarom begon men een meetnet van snuffelpalen op te zetten. Maar vervolgens dienden andere problemen zich aan: verzuring, het broeikas-effect. Of die, en vergelijkbare vraagstukken, op de politieke agenda komen hangt af van de aanwezigheid van een 'probleem-oplossingskoppel'. Niet de ernst van het probleem, maar de mogelijkheid om er iets aan te doen bepaalt de politieke belangstelling.

Hoe die politieke belangstelling kan worden beïnvloed door pressie vanuit de milieubeweging is het onderwerp van de bijdrage van Jan Willem Duyvendak. In het begin van de jaren zeventig was de zorg om het milieu vooral ondergebracht bij linkse politieke stromingen. Maar tegenwoordig is het milieu ieders zorg en is het voor de milieubeweging een stuk lastiger geworden om zich te profileren. Er is, zo luidt de conclusie van Duyvendak, gebrek aan een natuurlijke vijand. En dat maakt het een stuk lastiger om tot massale en radicale acties te komen. Anderzijds hoeft het geen nadeel te zijn voor het milieu wanneer overheid en milieubeweging elkaar kunnen vinden in een gemeenschappelijk gedeelde overtuiging zoals het inmiddels wijdverbreide idee van ecologische modernisering.

De twee volgende bijdragen gaan op de hierboven behandelde kwesties verder in: A.P.J. Mol licht het begrip 'ecologische modernisering' toe, Pieter Leroy duidt op wetenschappsociologische wijze de opkomst en de ontwikkeling van de Nederlandse milieukunde. Nergens ter wereld is die zo snel en hecht verankerd geraakt binnen de academische wereld. Dat ligt aan de Nederlandse 'schuld-en-boete-cultuur'. Maar ook aan de politieke vernieuwing van de jaren zeventig, die tegelijk allerlei andere hervormingen binnen het universitaire bestel inleidde. En bovendien groeide de behoefte aan professionele en commercieel bruikbare kennis van milieuvraagstukken.

Mol heeft diepgaand onderzoek verricht naar een van de sleutelindustriën als het gaat om het milieu: de chemische industrie. Die gold

lang als de tegenstander bij uitstek van milieubewuste lieden, en lang niet altijd ten onrechte. Toch is juist in die bedrijfstak een proces van ecologische modernisering op gang gekomen, dat nauwelijks bekend is geworden onder het grote publiek. Het milieuvriendelijk produceren is voor deze bedrijfstak immers lucratiever dan vaak gedacht wordt, en het sluiten van convenanten tussen bedrijfsleven en overheid heeft inmiddels een hoge vlucht genomen.

Egbert Tellegen c.s. leggen de ingebakken tweeslachtigheid bloot van de nutsbedrijven op het gebied van energie, drinkwater en afvalverwijdering. Binnen een markteconomie is het rationeel om naar een vergroting van afzet te streven. 'Waterbeschaving' betekende heel lang dat een samenleving beschaafder was, naarmate het waterverbruik per hoofd van de bevolking groter was. Nu een beter huishoudelijk milieugebruik impliceert dat minder afval wordt geproduceerd en dat minder water, gas en elektriciteit wordt verbruikt, moeten de nutsbedrijven een heel andere koers gaan varen. En daar zijn zij vaak nog maar nauwelijks aan toe. In de negentiende eeuw zijn veel nutsbedrijven begonnen als particulier initiatief en zijn ze geleidelijk overgenomen door gemeentes. De auteurs laten zien dat het streven naar beperking nieuwe mogelijkheden voor private activiteiten biedt.

Lucas Reijnders beschrijft tenslotte, dat de vrije markt op wereldschaal niet erg ten gunste van een beter milieu werkt, maar ook, dat nationale overheden vaak evenmin erg effectief kunnen en willen optreden. Succes- en faalfactoren van het mondiale milieubeheer worden beknopt en scherp geanalyseerd. De afwezigheid van sancties maken veel internationale verdragen al bij het afsluiten tot een dode letter, al zijn er uitzonderingen op die regel. De bescherming van de ozonlaag door beperking van de uitstoot van CFK's is daar een van.

Milieu als mensenwerk: de titel attendeert niet alleen op de bijdrage die mensen zelf leveren aan veranderingen in hun fysieke omgeving, hij geeft ook aan dat milieuvraagstukken menselijke constructies zijn, uitkomst van ingewikkelde processen van definiëring en interpretatie. Dat uitgangspunt ligt ten grondslag aan alle bijdragen.